

Кузатувлар шуни кўрсатадики, ҳар бир даврнинг ўз “Арбаъин”лари мавжуд бўлиб, уларда аниқ мавзу ва мақсад илгари сурилган. Бунда наср ва назмдан унумли фойдаланганлар. Арбаъинда куйидаги бадиийлик воситалари амал қилади: тилнинг лўндалиги, очиқлиги, ахборотнинг аниқ ва равшан узатилиши, фикрнинг очиқ ифодаланиши, илоҳий моҳият мазмунини ўзгартирмасдан берилиши; мантнинг осон ёд олинishi, тафаккурга тез сингиши ва қабул қилиниши; асар тилининг жимжимадорлик, безак, бадиий воситалардан мумкин қадар озодлиги, содда, халқ тилига яқинлиги ва осон тушинарли эканлиги; қисқа мазмуннинг равшан ифода орқали берилиши; арбаъин шоир маҳорати меваси эканлиги, ҳар бир талқиннинг ўзига хос бадиий ва стиль хусусиятлари.

ҚАҲРАМОН ЯКУБОВ

PhD, Ўз.Р. ФА Тарих институти

Хива хонлигида пул вақфи амалиёти: манба ва талқин

Аннотация. Мазкур мақола мусулмон жамиятида пул вақфи билан боғлиқ илк назарий-ҳуқуқий асосларнинг шаклланиши, пул вақфидан фойдаланиш механизмининг яратилиши ва Хива хонлигида мазкур амалиётнинг тарихига бағишланади. Дастлаб ушбу илмий муаммонинг жаҳон тарихишунослигида бошқа мусулмон мамлакатлари мисолида ўрганилиши ва Хива хонлигида пул вақфи тарихига бағишланган тадқиқотлар қисқача баён қилинган. Шунингдек, пул вақфи бўйича турли фикрлар мазҳаб вакиллари орасида қарашлари ва улар томонидан мазкур амалиёт бўйича билдирилган далиллар келтирилган. Хусусан, аксарият уламолар ва фикрлар мазҳаб вакиллари пул вақфини таъсис этиши мумкин эмас, деб ҳисоблаган бўлсалар, баъзилари муайян шартлар асосида мазкур амалиётнинг қонунийлигини эътироф этганлар. Натижада пул вақфининг мумкинлиги ҳақидаги далилларга таянган ҳолда дастлаб Усмонийлар империяси томонидан пул вақфининг жоизлиги билан боғлиқ фатво ва у асосда султон Сулаймон (1520-1566) фармони эълон қилинган. Кейинчалик мазкур ҳуқуқий асос ва амалиёт асосида бошқа мусулмон мамлакатларида пул вақфини таъсис этиши ҳамда ундан фойдаланиш тартиби шаклланиб борди. XIX асрнинг 2-ярмидан бошлаб Хива хонлигида пул вақф этиши жараёни оммалаша бошлади ва мазкур аср охирига бориб вақф қилинувчи асосий мулк турига айланди. Ушбу тадқиқотда пул вақфининг Хива хонлигида кўпайиб боришига сабаб бўлган омиллар ва мазкур мулк турининг вақфга айланиши ҳақидаги ҳужжат, яъни вақфномалар, уларнинг ўзига хос жиҳатлари ҳам таҳлил этилган. Хива хонлиги пул вақфига оид вақфномаларида вақф мулкидан асосан ижара ёки музораба тартибида фойдаланиш мумкинлиги алоҳида шарт сифатида ўрнатилган. Бироқ мавжуд тарихий ҳужжатлар таҳлиliga кўра пул вақфидан ижара тартибида даромад олиш кенг тарқалган. Бунинг сабабларининг аниқлаш мақсадида ушбу икки амалиётнинг фарқли жиҳатлари ва ишлаш тартиби очиқ берилган. Шунингдек, Хива хонлигида тузилган, пул вақфидан фойдаланиш тартиби акс этган тарихий ҳужжатларнинг ички тузилиши ва уларнинг герменевтик таҳлиliga алоҳида эътибор қаратилган.

Таянч сўз ва иборалар: Хива хонлиги, пул вақфи, ижара, музораба, Усмонийлар империяси, вақф ҳужжати.

Аннотация. Статья посвящена формированию теоретической и правовой основы денежного вакфа в мусульманском обществе, созданию механизма использования данного типа собственности и истории этой практики в Хивинском ханстве. Вначале кратко описывается изучение этой научной проблемы в мировой историографии на примере других мусульманских стран и опубликованные работы по истории денежного вакфа в Хивинском ханстве. Также обсуждаются взгляды представителей различных школ мусульманского права на денежный вакф и предоставленные ими аргументы по поводу этой практики. В частности, несмотря на то, что большинство богословов и представителей фикха-юриспруденции считали неправомерным создание денежного вакфа, некоторые признали легитимность этой практики при определенных условиях. В результате, основываясь на аргументах о дозволенности денежного вакфа, в Османской империи издана фетва о допустимости денежного вакфа и на этом основании указ султана Сулеймана (1520-1566). Позднее на основе этой правовой базы и практики был сформирован порядок создания и использования денежных вакфов в других мусульманских странах. В частности, со второй половины XIX века в Хивинском ханстве начало набирать популярность создание денежного пожертвования, и к концу этого века он стал основным видом благотворительной собственности. В данном исследовании также анализируются факторы, которые привели к популярности денежного фонда в Хивинском ханстве, а также документ, составлявшийся при обращении имущества, т.е. вакфнамэ, и его особенности. В документах о денежных вакфах Хивинского ханства часто оговаривается, что имущество, преобразованное в вакф, могло использоваться в основном на условиях аренды или на основе мудараба (партнерства). Однако, как показывает анализ исторических документов, доход от денежного фонда обычно поступал в виде аренды. Чтобы определить причины этого, были раскрыты различные аспекты и процедуры этих двух практик. Нужно отметить, что особое внимание уделяется внутренней структуре исторических документов и их герменевтическому анализу, отражающих порядок использования денежных вакфов, оформленных в Хивинском ханстве.

Опорные слова и выражения: Хивинское ханство, денежный вакф, аренда, мудараба, Османская империя, вакфный документ.

Abstract. The article is devoted to the formation of the theoretical and legal basis of the cash waqf in Muslim society, the creation of a mechanism for the exploitation of this type of property and the history of this practice in the Khanate of Khiva. First, the study of this scientific problem in world historiography is briefly described by the example of other Muslim countries and published works on the history of the cash waqf in the Khanate of Khiva was also analyzed. It also discusses the views of representatives of various schools of Islamic law on the cash waqf and the arguments presented by them regarding this practice. In particular, despite the fact that the majority of theologians and representatives of Islamic jurisprudence considered the creation of a cash waqf unlawful, some recognized the legitimacy of this practice under certain conditions. As a result, based on the arguments about the permissibility of the monetary waqf, the Ottoman Empire issued a fatwa on the admissibility of the cash waqf and, on this basis, the decree of Sultan Suleiman (1520-1566). Later, on the basis of this legal framework and practice, the procedure for the creation and exploitation of cash waqfs was spread in other Muslim countries. In particular, from the second half of the 19th century, the creation of cash donations began to gain popularity in the Khanate of Khiva, and by the end of the century it became the main type of waqf property.

This study also analyzes the factors that led to the popularity of the cash fund in the Khanate of Khiva, as well as inner features of waqf document, i.e. waqfnāma. The documents on cash waqfs from Khorezm often stipulate that the property converted into waqf could be used mainly on a lease basis or on the basis of mudaraba (partnership). However, as the analysis of historical documents shows it was very common to make profit from cash waqf under lease agreements. In order to determine the reasons for this, various aspects and procedures of these two practices were disclosed. It should be noted that special attention is paid to the internal structure of historical documents and their hermeneutic analysis, reflecting the procedure for exploitation of cash waqfs issued in the the Khanate of Khiva.

Keywords and expressions: the Khanate of Khiva, cash waqf, lease, mudaraba (partnership profit), Ottoman Empire, waqf document.

Хива хонлигида айрим мусулмон мамлакатларида бўлгани каби зироат ва боғдорчилик ерлари, савдо объектлари (дўконлар, хунармандчилик устaxonалари), турар-жой ва маиший иншоотлар (ҳаммом, сарой кабилар) қатори пуллар ҳам вақф сифатида таъсис этилгани ҳолда диний-маърифий ва ижтимоий муассасалар учун даромад келтирувчи молиявий манбалардан бири сифатида хизмат қилган.

Ҳозирги кунга қадар пул вақфи ва ундан даромад олиш манбалари тарихи бошқа мусулмон жамиятлари мисолида тадқиқ этилган¹. Шунингдек, Хива хонлигида пул вақфидан фойдаланиш тарихи нафақат маҳаллий², балки хорижий³ тадқиқотчилар эътиборини тортган мавзулардан бири ҳисобланади.

¹ Jennings R.C. Loans and Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 16, No. 2/3 (1973), pp. 168-216; Mandeville J. E. Usurious piety: the cash waqf controversy in the Ottoman empire. *International Journal of Middle East Studies*. August 10 (1979), pp. 289-308. Cizakca M. The relevance of the ottoman cash waqfs to modern Islamic economics. *New Horizon*. No. 20. London, 1993, pp. 7-9, 12-15; Cizakca M. Cash waqfs of Bursa, 1555-1823. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*. Vol. 38, No. 3 (1995), pp. 313-354 ...

² Shaikhova A. O formakh i roli rostovshchichestva v Xivinskom khanstve kontsa XIX veka (Po dokumentam sobraniia IV AN UzSSR) [On the form and role of usury in the Khanate of Khiva in the late 19th century (According to the documents of the collection of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of UzSSR)]. *Obshchestvennye nauki v Uzbekistane – Social Sciences in Uzbekistan*. 1984, no. 5, pp. 37-38. (In Russian); Zhalilov O. Khazinamizdagi Kheva vaqf huzhzhatlari [Waqf documents in our treasury]. *Sharqshunoslik – Oriental Studies*. 1993, no. 4, pp. 62-71. (In Uzbek); Ākubov Q.K. [Some information about the activity of waqf Administration in the Khanate of Khiva]. *Ėsh sharqshunoslarning akademik Ubaiddulla Karimov nomidagi IX ilmiy-amaliy konferentsiiasi* [Proc. 9 scientific-practical conference of young orientalists named after academician Ubaydulla Karimov]. Tashkent, 2014. pp. 49-52. (In Uzbek); Khaliġrov A. Khiva khonligida pul vaqfining huquqiy va iqtisodiy asoslariga doir [On the legal and economic foundations of the cash waqf in the Khanate of Khiva]. *Ўzbekiston tarixi – History of Uzbekistan*. 2014, no. 4, pp. 12-23. (In Uzbek); Khaliġrov A. Khiva khonligida pul vaqlarining ishlatilishiga doir [On the use of the cash waqf in the Khanate of Khiva]. *Imom Bukhoriy saboqlari The lessons of Imam Bukhari*. 2014, no. 4, pp. 51-53. (In Uzbek).

³ Schwarz F. Bargeldstiftungen im Chanat von Chiva, 1840-1922. *Der Islam*, No. 80 (2003). Berlin-New York, pp. 79-93.

Бироқ бугунги кунгача ушбу амалиёт акс этган тарихий ҳужжат ички тузилиши, уларда қўлланилган иборалар мазмуни тўлалигича ўрганилмаган ва умуман олганда бу турдаги ҳужжатнинг герменевтик таҳлили алоҳида тадқиқот объекти сифатида амалга оширилмаган. Зеро, ҳар қандай ҳужжатнинг батафсил таржима ва талқини орқалигина кишилар ўртасида кечган иқтисодий-ижтимоий муносабатларни қайта тиклаш ҳамда турли иқтисодий амалиётлар мазмунини яхшироқ англаш имконияти пайдо бўлади. Шу боис, биз мазкур тадқиқотда пул вақфининг назарий-ҳуқуқий асосларининг яратилиши ва унинг ўзига хос амалиёт сифатида баъзи мусулмон ўлкаларида шаклланиши, пул вақфининг ҳонликда пайдо бўлиш омилларини ўрганиш билан бирга, қозилик ҳужжати туркумига кирувчи *байъ-и жойиз* ҳужжатини алоҳида тадқиқ этган ҳолда ҳулосалар беришга ҳаракат қиламиз.

Пул вақфи ҳақида назарий-ҳуқуқий асосларнинг шаклланиши ва унинг пайдо бўлиш тарихи

Ислом ҳуқуқшунослигида пулни вақф сифатида таъсис этиш масаласи уламолар томонидан алоҳида эътибор қаратилган, мунозарали мавзулардан ҳисобланади. Аҳли сунна вал-жамоа йўналишидаги барча тўртта мазҳаб асосчилари томонидан мазкур амалиёт ношаръий деб топилган¹. Чунки вақфнинг энг муҳим шартларидан бири бу унинг давомий мулк мақомини сақлаши лозимлиги ҳисобланади. Бундан ташқари, вақф қилинган мулкдан фойдаланиш жараёнида ушбу мулк ўз шаклини йўқотмаслиги ҳамда унинг микдор ва қиймати камаймаслиги керак. Бироқ ҳар қандай пул маблағи ишлаб чиқариш, савдо-сотик соҳаларига сармоя сифатида киритилганда, уни сарфлаган ҳолда даромад олиш кўзда тутилади. Бу эса юқорида қайд қилинганидек вақфнинг шартларига зид келади. Шунингдек, пулдан самарали фойдаланиш йўлга қўйилган тақдирда ҳам умумий бозор шароитлари, талаб ва таклиф қонуни асосида пулнинг кадрсизланиш эҳтимоли мавжуд. Бундай ҳолат юз берганда вақф сифатида таъсис этилган мазкур мулк тури табиийки аввалги қимматини йўқотади. Мазкур ҳолатлар эътиборидан аксарият уламолар пул вақфини шариатга ҳилоф амал сифатида баҳолаганлар. Шу билан бир қаторда баъзи фиксшунос олимлар ушбу амалиёт жоизлигига ҳукм қилганлар. Жумладан, Моликия мазҳаби вакили Саҳнун ибн Саъийд (776-855) ўзининг фиксҳга бағишланган асарида жамият манфаатлари йўлида пулни вақф қилиш мумкинлигини қайд этади. Бу ҳолатда вақф маблағининг ўзи сақлангани ҳолда камбағал ва фақирларга ҳеч қандай моддий манфаатларсиз вақтинча фойдаланишга берилади². Ҳанафия мазҳаби машҳур вакиллари – Муҳаммад Шайбоний ва Абу Юсуф кўчар мулклар вақфини шаръий эканлигини тасдиқласалар-да, бироқ пул

¹ Karatas H. The Cash Waqfs Debate of 1545-1548: Anatomy of a Legal Debate at the Age of Suleyman the Lawgiver. *Insan ve Toplum*. No. 1, 2010, p. 47.

² Mandeville J. E. Usurious piety: the cash waqf controversy in the Ottoman empire. *International Journal of Middle East Studies*. August 10 (1979), p. 293.

вақфини очикдан-очик ноқонуний деб топганлар¹. Бироқ Абу Ҳанифанинг бошқа бир шогирди Имом Зуфар фикрича пулни вақф қилишда ундан фақатгина *музораба*² амалиёти орқали фойдаланиш ҳамда олинган даромаддан ижтимоий манфаатлар учун сарфлаш кўзда тутилган бўлсагина рухсат берилишини эътироф этади³. Ҳанафий мазҳаби вакиллари томонидан билдирилган мазкур икки ҳукм асосида пул вақфи илк бора Усманийлар сулоласи ҳукмронлиги даврида амалга киритилган эди. Империя қозилари томонидан расмийлаштирилган пул вақфи билан боғлиқ вақф ҳужжатлари XV асрдан учрайди⁴. 1548 йилга келиб, Султон Сулаймон (1520-1566) Усманийлар давлатида пул вақфининг қонуний деб ҳисоблаш ҳақида фармон эълон қилади⁵. Натижада пул вақф қилиш анъанаси ривожланиб бориб, айниқса XVII асрда у жуда кучайди. Шунини алоҳида қайд этиш лозимки, пул вақфи Усманийлар имериясининг барча ҳудудларида амалда бўлмай, асосан ҳозирги Туркия ва унинг Европадаги ҳудудларида кенг тарқалган. Шунингдек, айрим манбаларга кўра Суриянинг Алеппо шаҳрида ҳам пул вақфи билан боғлиқ айрим ҳужжатлар бўлгани қайд этилади⁶. Бироқ империя таркибидаги бошқа мусулмон давлатлари ва Эрон вақф мулкчилигида одатда мазкур амалиёт деярли кузатилмайди.

Хива хонлигида пул вақфидан фойдаланиш ва даромад олиш тартиби

Хива хонлиги вақф мулкчилигида пулни вақф қилиш анъанаси алоҳида ўринни эгаллайди. Вақфга оид ҳужжатлар таҳлили асосида пул вақфининг ривожланиш динамикасига эътибор қаратиладиган бўлса, XIX аср иккинчи ярмигача бўлган даврда ушбу мулк турининг бошқа вақф мулклари таркибида у қадар сезиларли даражада бўлмаганини кузатиш мумкин. Бироқ кейинги даврларда пулни вақф қилиш хонликда кўпайиб борди ва ҳатто XIX аср охири – XX аср бошларига келиб вақф сифатида таъсис этилувчи асосий мулк турига айланди. Пул вақфининг умумий вақф мулклари таркибидаги улуши ва мазкур тарихий давр давомида ўзгариб бориш суръати айниқса муайян вақф муассасаси тарихий фаолиятида яққол намоён бўлади. Масалан, Хива шаҳридаги Кўҳна Карвонсарой масжиди вақфномаси таркибида жами 45 та ҳужжат

¹ Karatas H. The Cash Waqfs Debate of 1545-1548: Anatomy of a Legal Debate at the Age of Suleyman the Lawgiver. *Insan ve Toplum*. No. 1, 2010, p. 54.

² Музораба – сўзи араб тилидан олинган бўлиб, луғавий жиҳатдан «ер юзида юриш» маъносини англатади. Ислом ҳукукида эса мазкур ибора бир томондан мол ва иккинчи томондан иш тақлиф қилингани ҳолда фойдани шерикчилик асосида тақсимлашга келишилган шартномага нисбатан қўлланилади. Қаранг: Shaikh Muhammad Sadiq Muhammad ĪUsuf. Kifoia (Enough). Tashkent., “Hilol-Nashr” Publ., 2015, vol. 3, p. 290.

³ Mandeville J. E. Usurious piety: the cash waqf controversy in the Ottoman empire. *International Journal of Middle East Studies*. August 10 (1979), p. 294.

⁴ Mandeville J. E. Usurious piety: the cash waqf controversy in the Ottoman empire. *International Journal of Middle East Studies*. August 10 (1979), p. 289.

⁵ Karatas H. The Cash Waqfs Debate of 1545-1548: Anatomy of a Legal Debate at the Age of Suleyman the Lawgiver. *Insan ve Toplum*. No. 1, 2010, p. 49.

⁶ Çizakça M. Cash waqfs of Bursa, 1555-1823. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*. Vol. 38, No. 3 (1995), p. 313.

мавжуд бўлиб, улар хронологик жиҳатдан 1773-1908 йилларни ўз ичига олади¹. Муассаса фойдаси учун пулнинг вақф қилиниши 9 шаъбон 1274/25 март 1858 йилда расмийлаштирилган вақф ҳужжатида илк бора учрайди. Бу давргача бўлган муддатда турар-жой, ер майдонлари каби кўчмас мулклар вақфи билан боғлиқ 5 та ҳужжат қайд қилинган. 1858-1892 йиллар оралиғида вақф мулклари таъсис этишга оид жами 20 та вақф ҳужжатлари расмийлаштирилган бўлиб, уларнинг 15 тасини пул вақфи қолган 5 та ҳужжатни эса бошқа мулк турлари ташкил этган. 1892-1908 йиллар давомида вақф қилинган мулклар қолган 20 та ҳужжатда акс этгани ҳолда уларнинг барчаси пул вақфидан иборат бўлган.

Хива хонлигида пул вақфининг шаклланиши ва кейинчалик тез суръатда кўпайиб, вақф қилинувчи асосий мулк турига айланганини қуйидаги омилар билан изоҳлаш мумкин. Биринчидан, пул вақфининг ислом ҳуқуқига зид бўлмаган амал сифатида айрим мусулмон мамлакатлари каби хонликда маъқулланган ҳамда ушбу ҳукм асосида пулнинг вақф сифатида таъсис этилиши ҳақидаги ҳужжат, яъни вақфномалар қозилар томонидан расмийлаштирилган. Иккинчидан, пул-солиқ соҳасидаги ислоҳот, товар-пул муносабатларининг ривожланиб бориши, ички ва ташқи савдонинг тараққиёти пул вақфи амалиётига ҳам ўз таъсирини ўтказган. Учинчидан, Хива хонлигининг 1873 йилдан эътиборан Россия протекторатига айланиши ва ташқи сиёсатда хонлик ҳуқуқларининг чекланиши оқибатида қўшни ҳудудларни эгаллаш ҳамда шу орқали янги деҳқончилик манбаларига эга бўлиш амалиёти имконсиз бўлиб қолди. Бундан ташқари, дастлаб Европа мамлакатларида бошланган капиталистик ва пул-товар муносабатларининг жуда тез суратда одимлаб бориши ва жаҳон савдоси ҳам бу жараёнга таъсир кўрсатмай қолмади. Бироқ шу ўринда пул вақфининг Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлигида оммалашмаганини алоҳида қайд этиш лозим².

Ўз навбатида, Хива хонлигида пул вақфи ҳақида тадқиқот олиб борган олим Флореан Шварц мазкур анъананинг минтақада шаклланиши тўғрисида эътиборга молик фикр билдиради. Унинг тахминича, айнан Усманийлар давлати таъсири остида Хива хонлиги вақф тизимига пул вақфи амалиёти кириб келган³.

Юқорида қайд этилганидек, иқтисодий соҳадаги ўзгаришлар ҳам хонликда пул вақфининг ривожини таъминлаган омилардан ҳисобланади. Хусусан, Хива хони Элтузархон даврида, солиқ соҳасида 1804-1806 йиллар оралиғида ислоҳот ўтказилади. Ислоҳот натижасида *ато-йи мулк* туридаги ердан аввалари

¹ Ўзбекистон миллий архиви (National Archive of Uzbekistan), I-323- фонд, 1-руйхат, 912-ғиммал.

² Бухоро амирлигида пул вақфларини асосан кўчмас мулклар таркибида вақф қилиш анъанаси бўлганини кўриш мумкин. Бироқ Қўқон хонлиги таъсири остида бўлган Тошкент вақф мулкчилиги муносабатларида пул вақфи ва у билан боғлиқ байъ-и жойиз амалиёти ҳозиргача аниқланмаган. Қаранг: Sultonov Ў.А. Toshkent vaqf khūzhāligida anʼanalar, islohotlar va muammolar (XVI–XX asr boshlariga oid tarixii huzhzhatar asosida). Tar. f. d. diss. [Traditions, reforms and problems in the economy of waqf of Tashkent (on the basis of historical documents of the XVI-early XX centuries). Dr. sci. diss.]. Tashkent, 2016, p. 10.

³ Schwarz F. Bargeldstiftungen im Chanat von Chiva, 1840-1922. Der Islam, No. 80 (2003). Berlin-New York, pp. 83-84.

натура тарзида ундирилган солиқ пул кўринишидаги *солғут* билан алмаштирилади¹. Мазкур солиқ соҳасидаги янгилик 1873 йилда Хива юришида иштирок этган шарқшунос Александр Кун эътиборини ҳам жалб этади ҳамда Хива хонлигида ер солиғи (*солғут* – Якубов К.К.) Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлигидан фарқли ўлароқ пул тарзида олинишини алоҳида қайд этади. Шунингдек, А.Кун маълумотларига кўра, Муҳаммад Раҳимхон даврида қорақалпоқлардан пул ҳисобида ундириладиган *солғут-кесма* жорий этилган². Бундан ташқари, 1873 йилда Хива хонлиги Россия империяси вассалига айлангач, туркманлардан ҳам *солғут-кесма*, чорвадор қозоқ ва қорақалпоқлардан эса хонлик ихтиёридаги яйлов ерларидан фойдаланганлик учун “чўп пули” деб аталган солиқ турлари амалга киритилган³.

Солиқ соҳасидаги мазкур янги тартиблар билан бир қаторда XIX аср давомида мамлакат ташқи савдоси ривожланиб, унинг умумий ҳажмининг ўсиб боргани ҳам кузатилади. Айниқса 60-йилларга келиб Россия билан ўзаро савдо айланмаси бир неча баробарга ортди⁴. Юзага келган мазкур иқтисодий шароитлар пул-товар муносабатлари, пул оқими ва унинг айланмасига ҳам таъсир ўтказди. Бу ҳолатни, ўз навбатида Хива хонлигида вақф мулкчилиги тури бўлган пул вақфининг кенг тарқалишига сабаб бўлган омиллардан бири сифатида ҳам баҳолаш мумкин.

Хива хонлигида пулни вақф сифатида таъсис этиш ҳақидаги ҳужжат вақфнома тузиш умумий қоидаларига асосланган. Бироқ пул вақфи билан боғлиқ вақфномалар шартда мулкдан фойдаланиш шарт-шароитлари масаласига тўла аниқлик киритилмайди. Мазкур фикр тасдиғи сифатида Муҳаммадкаримбой томонидан Ичанқалъада жойлашган Отамурод қўшбеги масжиди фойдасига 10 *тилло* вақф қилингани ҳақидаги ҳужжатни куйида келтирамиз:

(1) 1306 (2) *ta'rikh-i hijrī mīnk ūj yūzdāghī altī māh-i Jumādī al-Thānīnīnk yikirma tūrtlānjīsī yakshanba kūnī iqrār-i* (3) *mu'tabar-ī shar'ī qīldī Muḥammad Karīmḡay Kuhna Qal'ālī Atā Murād Qūshbīkīnīnk masjid qawmīdīn ūn sakkiz yashār* (4) *ūrta būylī bī saqāl būghdāy ranklī ajūq qāshlī walad 'Abdullāh makhdhūm charchī walad Niyāz Muḥammad makhdhūm bū jumlagha-ki* (5) *waqf-i saḥīḥ-i shar'ī wa taṣṣadduq-i 'aynī qīldīm ūzīmīnīnk khālīsh mulk wa pākīza mālīmīdīn hammaḡī wa tamāmī mablagh-i* (6) *ūn ṭillā har birī tūqqūz tanka wazn-i sab'adīnnī masjid-i*

¹ Abdurasulov U. *Atā'ī-Mulk and Yārliqlī-Mulk: Features of Land Tenure in Khiva*. Der Islam, Band 88, 2012, p. 310.

² Kun A. *Zametki o podatiakh v Khivinskoy khantstve* [Notes on taxes in the Khiva Khanate]. *Turkestanskije vedomosti – Journal of Turkestan*, 1873, no 32, pp. 125-126. (In Russian).

³ *Voenno-statisticheskoe opisanie Khivinskogo oazisa, sostavlennoe General'nogo shtaba kapitanom Girshfel'dom, pererabotannoe nachal'nikom Amu-Dar'inskogo otdela general-ma'orom Galkinym* (Military-statistical description of the Khiva oasis, compiled by the General Staff by Captain Girshfeld, revised by the head of the Amu-Darinsky department, Major General Galkin). Tashkent, 1903, part 2, pp. 33-43.

⁴ Schwarz F. *Bargeldstiftungen im Chanat von Chiva, 1840-1922*. Der Islam, No. 80 (2003). Berlin-New York. p. 84.

madhkūr bīla maktabkhānasīgha-ki taḥdiddīn mustaghniḍūr (7) shuhratuhu wa shart qīldī waqif-i madhkūr taqabbala Allāh Ta‘ālā ḥasanātuhu mūnī-ki mutawallī-i mablagh-i mawqūfa-i madhkūra (8) mādām al-ḥayāt ūzīm bülürman wa manīnk fawtīmdīn sūnk mutawallīsī aṣlah awlādīm būsūn ilā yawm al-qiyaḡm wa mutawallī-i (9) madhkūr mablagh-i mawqūfa-i madhkūrānī ijāra wa yā muḍāraba-i shar‘iyyaynḡha birīb har ribḡi-ki andīn ḡāṣil būsā (10) ḡaqq-i tawliyasī uchūn dahyakīn alīb qālḡhānīn īkkī sahm qīlīb bir sahmīnī masjīd-i madhkūrīnīnk maktabdārīgha (11) bīrsūn wa bāqī bir sahmīnī masjīd-i madhkūrīnīnk mu‘adhdhinīgha bīrsūn wa maktabdār wa mu‘adhdhin-i madhkūrīlāmīnīnk har birīsī (12) har Jum‘a kichasīda bir martaba sūra-i Fātiḡa wa ūj martaba sūra-i Ikhlāṣnī ūqūb anīnk thawāb wa thamarasīn waqif-i (13) madhkūr wa anīnk sāyir kudhashtalārīnīnk arwāḡīgha bakhsh qīlsūn dīb wa wāqif-i madhkūr ancha lawāzīm ṣīḡḡat (14) al-waqf īrdī min al-tasjīl wa al-taslīm hammasīn kamā huwa ṭarīqa shar‘an bajā qīldī fa-ṣāra hadhā waqfan (15) ṣaḡīḡan shar‘iyyan lāzīman mu‘abbadan musajjīlan ilā an yaratha Allāh Ta‘ālā al-arḡ wa mā ‘alayhā wa huwa khayr al-wārithīn fa-man baddalahu ba‘da mā samī‘ahu fa-innamā ithmuhu ‘alā alladhīna yubadīlūna al-āya wa kāna dhalik bi-maḡḡar min al-nās (16) ḡuḡḡār mullā Pahlawān Niyāz wa Bābā Jān Aqā wa ḡhayruhumā.

Muhr: qāḡḡī askar Dūst Muḡammad Ākhūnd ibn Mullā Muḡammad Murād marḡumī..., 1306¹

Ушбу вақфнома шартда вақф этилган пулни *ижара* ёки *музораба* тартибида фойдаланишга бериш лозимлиги қайд этилган. Мазкур икки амалиётнинг биридан фойдаланиш жиҳати аксарият пул вақфига оид Хива вақфномалари учун хосдир. Аммо уларнинг айримларида вақф пулидан фақатгина ижара асосида даромад олиш воқиф томонидан белгиланган². Камдан-кам ҳолларда музораба амалиётининг ўзи қатъий шарт сифатида ўрнатилганини ҳам кузатиш мумкин³. Ўз навбатида, пул маблағларини муайян фойда асосида бериб даромад олиш шариат томонидан судхўрлик сифатида баҳоланади. Бироқ пул вақфи ҳақидаги Хива вақфномалари юқоридаги каби, одатда вақф маблағини шаръий ижара ёки музорабага беришни кўзда тутди. Яъни ижаранинг қонуний рухсат этилган йўлидан фойдаланишга алоҳида урғу берилди.

Пул вақфи ҳақидаги Хива вақфномаларининг фарқли жиҳати ва ўзига хос хусусияти шундаки, уларда ижара ҳақи ёки музораба орқали пул маблағидан фойдаланиш назарда тутилгани ҳолда, олинадиган даромаддан вақфнинг улуш миқдори каби жиҳатлар акс этмайди. Ваҳоланки, бошқа мулклар вақфида

¹ Бу ва кейинги ўринлардаги табдилда асосан «Encyclopaedia Islamica»да фойдаланилган транслитерация тизими қоидалари қўлланилди.

² Khiva davlat "Ichan-kal" a" tarikhii-me" morii muzei quriqkhonasi (Khiva State Historical and Architectural Museum-Reserve "Ichan-kala"), GKhmZ KP 1342/2; Ўзбекистон millii arkhivi (National Archive of Uzbekistan), I-323-fond, 1-rükhlat, 912/9-iighmazhild; I-323-fond, 1-rükhlat, 1372-iighmazhild; I-323-fond, 1-rükhlat, 1403-iighmazhild ...

³ Ўзбекистон millii arkhivi (National Archive of Uzbekistan), I-323-fond, 1-rükhlat, 1362/4-iighmazhild.

одатда вақф ҳақи ва ҳатто мутавалли ҳамда вақф мулкидан фойдаланувчи шахс ўртасидаги ўзаро муносабатлар масаласи воқиф томонидан алоҳида қайд этилган. Табиийки, вақфномада пулдан ижара асосида фойдаланиш мумкинлиги келтирилгани ҳолда унинг миқдорини очикдан-очик белгиланиши ислом ҳукуки қоралаган рибони яққол намоён қилади. Бундан ташқари, мазкур шартлар акс этган ҳужжатнинг қози томонидан расмийлаштирилиши амалда судхўрликнинг қонунлаштирилганини англатади. Шу сабабли бу турдаги вақфномалар мулкдан фойдаланишдаги амалиёт шаклини белгилаш билан чекланган. Шу ўринда табиий сақол туғилади. *Пул вақфининг ижара шартлари тўла қайд қилинмаган шароитда Хива хонлигида бу турдаги вақф мулкидан қандай фойдаланиш тартиби амалда бўлган?*

Хива хонлигида пул маблағларидан кўп ҳолларда *байъ-и жойиз-и шаръий* (*bay'ī jāyiz-i shar'ī*) амалиёти орқали даромад олиш кенг тарқалган. Бу ибора луғавий жиҳатдан “шариат томонидан рухсат этилган савдо” маъносини англатади. Ушбу амалиёт нафақат Хива, балки Ўрта Осиё минтақаси учун хос бўлган. Бироқ ҳозиргача ўрганилган ва чоп этилган Бухоро ҳужжатлари *байъ-и жойиз*нинг амирликда у даражада оммалашмаганини кўрсатади¹. Ўз навбатида, мазкур амалиётнинг ишлаш тартиби мутахассислар томонидан турли ёндашувлар асосида ёритилган бўлиб, тадқиқотлар ва нашр этилган каталогларда бу турдаги ҳужжатлар одатда *гаров* ҳужжати сифатида тасниф қилинган².

Аҳамиятли жиҳати, ўрганилган ва таҳлил этилган вақф билан боғлиқ ҳужжатлар Хива хонлигида пул вақфидан ҳам *байъ-и жойиз* усули орқали фойдаланиш амалда бўлганини тасдиқлайди. Қуйида Боғбонли масжидининг мутаваллиси иштирокида 16 июнь 1919 йилда тузилган ҳужжатни келтирган ҳолда, пул вақфининг *байъ-и жойиз* тартибидаги ишлаш механизмини атрофлича кўриб чиқамиз:

(1) 1337 (2) ta'riḥ-i hijrī mīnk ūjyūzdāghī ūttūz yittī māh-i Ramaḍānnīnk ūn yittīsīda yakshanba kūnī (3) iqrār-i mu'tabar-ī shar'ī qīldī Maḥmudjān qārī mašdar Kuhna qal'alī Raḥmatullāh bāghbānī (4) nīnk masjid qawmīdīn ma'rūf walad

¹ Shaikhova A. O formakh i roli rostovshchichestva v Xivinskom khanstve kontsa XIX veka (Po dokumentam sobraniya IV AN UzSSR) [On the form and role of usury in the Khanate of Khiva in the late 19th century (According to the documents of the collection of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of UzSSR)]. Obshchestvennye nauki v Uzbekistane – Social Sciences in Uzbekistan. 1984, no. 5, pp. 37-38. (In Russian).

² Shkapskii O. Amu-Dar'inskie ocherki. K agrarnomu voprosu na nizhnei Amu-Dar'i (Amu-Darya sketches. On the agrarian question in the lower Amu Darya). Tashkent, 1900, pp. 248-254; Iʼldashev M. IʼU. K istorii krest'ian Khivy (To the history of the peasants of Khiva). Tashkent, 1966, pp. 48-51; Chekhovich O.D. Zadachi srednaziatskoj diplomatiki [Tasks of Central Asian Diplomats]. Narody Azii i Afriki – Peoples of Asia and Africa, 1969, no 6. p. 82; Katalog khivinskikh kaziiskikh dokumentov XIX – nachalo XX vv.: Sostaviteli: A.Urunbaev, T.Khorikava, T.Faiziev, G.Dzhuraeva, K.Isogaʻi (Catalog of Khiva Qadi documents of the XIX - early XX centuries: Eds: A. Urunbaev, T. Khorikava, T. Faiziev, G. Dzhuraeva, K. Isogay). Tashkent-Kioto, 2001, pp. 668-669.

‘Abdullāh qārī maşdar bū jumlagha-ki sātđīm (5) bay‘-i jāyız-i shar‘ī bīla Dāmullā Ākhūnd makhdhūm mutawallī walad ... gha bir qat jāyimni-ki (6) kāyinadūr qawm‘i madhkūrda sharqan muqirr-i hadhā wa shimālan ka-shimāla? wa gharban Muḥammad Şābir Makhdhūm wa janūban (7) ka-gharba bārcha ḥuqūq wa marāfiqī bīla mablagh-i ūttuz ṭillāgha har birī tūqqūz tanka (8) rāyijī taqābaḍa badalayn būldī idn birdīm naf‘ alūrgha bū wa‘da bīla (9) har waqt ṭillāsīnī bīrsām mubī‘anī birūr wa ijāragha aldīm mubī‘anī muqirr lahudīn (10) har yilgha ūch ṭillā-yi mawsūfagha ma‘a qabūlihi iyyahu makhfi qālmasūn mablagh-i madhkūr (11) maşjid-i madhkūrīnk chirāgh yāghī fūlī waqfīdīn (12) kuwāhlār ‘Abdullāh maşdar wa Rūz Mūḥammad qārī (12) Dāmullā Muḥammad Yūsuf Ākhūnd kātīb

Muhr: qāḍī askar Dāmullā Ibrāhīm ibn Muḥammad ‘Azīz Ākhūnd marḥumī...

Ушбу *байъ-и жойиз* келишуви бошқа бу турдаги ҳужжатлар тузилиши ва мазмунига мос равишда икки амалиётни, яъни олди-сотди ва ижарани ўзида мужассам қилган. Ҳужжатга кўра Маҳмуджон қори ўз мулки ҳисобланган 1 қат жойни Раҳматуллоҳ Боғбонли масжиди мутаваллисига 30 тилло эвазига сотган ва айни шу вақтнинг ўзида масжид мутаваллисидан сотилган собиқ мулкни йилига 3 тилло тўлаш шарти билан ижарага олган. Олди-сотди амалиёти сўнгги қисмида келган шартга кўра харидор, яъни мутавалли сотилган мулкка нисбатан фойдаланиш ва даромад олиш (*naf‘ alūrgha*) ҳуқуқини вақтинча қўлга киритган. Қачонки сотувчи харидорга тўланган қийматни тақдим этса, харидор мулкни собиқ эгасига қайтариш мажбуриятини олган. Бу шароитда харидор сифатида қатнашган мутавалли мулкка нисбатан чекланган ҳуқуқни қўлга киритган. Ҳужжат якунида ушбу пул маблағи масжидни чироғ ёғи билан доимий таъминлаш мақсадида таъсис этилган вақф мулки эканлиги алоҳида қайд этилган.

Мазкур *байъ-и жойиз* туридаги ҳужжатларда “сотилган мулкнинг баҳоси” сармоя, “сотилган мулк” гаров ва “ижара ҳақи” сармоя фойдаси, яъни фоиизи вазифасини амалда бажарганини кўриш мумкин. Тадқиқотчи А.Шайхова бу амалиётни *байъ-и жойиз*, яъни шаръий рухсат этилганлик ҳолатини биринчидан, фойда натижасида кўпайган пул маблағини олиш мумкинлигига, иккинчидан, битта келишувда иккита амалиётнинг акс этиши ҳамда ниҳоясига етмаган олди-сотди шартномасига нисбатан татбиқ этиш мумкинлигини билдиради. Бироқ, унинг биринчи фикрини инкор этган ҳолда иккинчи ҳулосасини мантиқий жиҳатдан асосли деб ҳисоблаш мумкин. Чунки пулни муайян миқдор ёки фойиз билан қайтариш масаласи уламолар томонидан очиқдан-очиқ маъқуланганда эди, ноанъанавий ҳисобланган, ўзида ҳам вақтинчалик, лекин чекланган эгалик ҳуқуқи, шартли савдо ва ижарани акс эттирган махсус услубни ишлаб чиқиш зарурияти туғилмас эди.

Пул вақфларидан *музораба* орқали даромад олиш жиҳати Хива вақфномалари шартида қайд этилган бўлса-да, бироқ вақф мулклари қатнашган бу турдаги ҳужжатлар деярли учрамайди. Жумладан, “Хива қозилик китоби” нинг 1-жилдида 1893-1899 йиллар оралиғида тузилган жами 5205 та қозилик ҳужжатлари рўйхатга

олинган бўлиб, улар орасида пул музорабаси билан боғлиқ ҳужжатлар сони бор-йўғи 3 тани ташкил этади¹. Ушбу музораба келишувларида иштирок этган пул маблағларининг вақф мулки эканлиги қайд қилинмаган.

Музораба келишувида томонларнинг олинадиган фойдадаги улуши музораба шартномаси каби олдиндан белгиланади. Музораба шартномасида мол объекти тилло ва кумуш танга ҳамда амалда бўлган пул бирлиги (*қоғоз–Якубов Қ.К.*) ҳолида бўлиши мумкин. Демак, сармоядор томонидан таклиф қилинган пул маблағлари иккинчи томоннинг меҳнати ва уддабуронлиги натижасида даромад келтиради. Бироқ кўрилган зарар одатда тақдим этилган сармоя ҳисобидан қопланади. Тадбиркорнинг зиёни у томондан сарфланган меҳнат ва ҳаракат ҳисобида баҳоланади.

Юқорида қайд этилган 3 та пул музорабаси ҳақидаги Хива ҳужжатларида томонларнинг фойдадаги улуши тенг миқдор (*mablagh-i madhkūrdīn har nimarsa fāyda ḥāsil būlsa nisfīn muqīrr lahu-i madhkūrgha birūrman*) тартибида белгиланган. Бу ҳолат Хива хонлигида ушбу тарихий даврда музораба келишувларининг даромад тақсимоли масаласида ўзаро тенг шерикчиликка асосланганини англа-тади. Бироқ XVI асрга оид Бухоро музораба ҳужжатларида фойданинг 2/3 қисми сармоя эгасига, қолган қисми тадбиркорга тегишли бўлгани қайд этилган².

Музораба амалиётининг мазмун-моҳияти таваккалчиликка асосланган иқтисодий шерикчилик муносабатларини намоён этади. Бу жараёнда сармоядор томонидан тақдим этилган пул маблағларининг йўқолиш эҳтимоли доимо сақланади. Ўз навбатида, пул вақфларини музорабага бериш амалда вақф мулки тақдирини хатарга қўйиш саналади. Шу боис, мутаваллилар пул вақфларидан асосан ижара, яъни *байъ-и жойиз* усули орқали даромад олишни маъқул топганлар. Бу амалиёт музорабага нисбатан анча хавфсиз бўлиб, биринчидан, пул маблағларини вақфнинг умумий талабига мос равишда сақлаб ва тутиб туриш, иккинчидан доимий даромад билан таъминлаш имконини яратган.

Пул маблағларидан фойдаланган ҳолда даромад олиш механизмнинг турли хил кўринишлари бошқа мусулмон мамлакатларида ҳам кузатилган. Хусусан, айрим мусулмон уламолари томонидан маъқулланган ва *ҳийла-йи шаръийя* сифатида баҳоланган бу турдаги амалиётлар XVII аср ўрталарига келиб ўзига хос институт бўлиб шакллангани ҳолда Озарбайжон ва Эрон ижтимоий-иқтисодий ҳаётида муҳим рол ўйнаган³. Ўз навбатида, Усманийлар

¹ Ўзбекистон Respublikasi Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik instituti Qūlǝzmalar fondi (Manuscript Fund of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan), inv. no. 9490, 93a, 1075- huzhzhat; 127a, 1444- huzhzhat; 327a, 3281- huzhzhat.

² Shaikhova A. O khivinskoĭ kaziĭskoĭ knige iz fondov Instituta vostokovedeniĭa AN UzSSR [About the Khiva Qadi book from the funds of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Uzbek SSR]. Obshchestvennye nauki v Uzbekistane – Social Sciences in Uzbekistan. 1982, no. 8, p. 56. (In Russian).

³ Geidarov M.Kh. [About the role and features of usury in Azerbaijan and adjacent countries of the Muslim East in the XIII-XVII centuries]. Blizhnii i Srednii Vostok. Tovarno-denezhnye otnosheniia pri feodalizme [Near and Middle East. Commodity-money relations under feudalism.]. Moscow, 1980, pp. 52-53. (In Russian).

империясида *байъ-и жойиз* муқобилидаги амалиёт *mi 'āmele-i şer'iyeye* ва *istiglal* каби турли номлар билан аталган ҳамда вақф маблағларидан мазкур услублар орқали даромад олиш тартиби йўлга қўйилган¹.

Ижара ҳақи миқдори ва истибдол амалиёти

Аксарият пул вақфи билан боғлиқ *байъ-и жойиз* ҳужжатларида ижара ҳақи, бошқача айтганда, даромад кўпинча юқорида келтирилгани каби жами пул қийматининг 1/10 қисмини, яъни 10 фоизни ташкил этган. Айрим ҳужжатларда бу кўрсаткич 15 ва ҳатто 20 фоизга ҳам етган. Манбаларда қайд этилишича, Хулагулар (Илхонийлар) сулоласи вакили Қозонхон ҳукмронлиги даврида (1295-1304) мамлакатда ислом динининг мавқеи кучайиб, қатор ислохотлар ўтказилади. Жумладан, кенг тарқалган судхўрликка қарши курашиш мақсадида 1299 йилда Қозонхон томонидан махсус фармон қабул қилинади. Фармонга кўра, олинган пул маблағларини фақатгина 10-12 % атрофидаги даромад билан қайтаришга расмий рухсат этилади². Ўз навбатида, Усманийлар империясида XVII-XIX аср ҳужжатлари тадқиқоти натижаларига кўра пул маблағлари вақфидан ўртача 9-12% миқдорда фойда олиш амалда бўлган. Эътиборли жиҳати, пул вақфидан олинган кутилган даромад, яъни вақф ҳақи миқдори Хива вақфномаларидан фарқли равишда вақф ҳужжатлари шартида воқиф томонидан алоҳида белгиланган³. Умуман олганда, даромадларнинг муайян миқдор чегарасида бўлганини исломда савдо аҳли учун тавсия қилинган, мақбул қўрилган адолатли қиймат сифатида изоҳлаш мумкин. Моликия мазҳабида савдогарлар фойда олишда кўпи билан мол таннархининг 1/3 миқдорида устама ҳақ белгилашлари мумкинлиги тарғиб этилган⁴. Усманийлар давлатида зарурий истеъмол товарлари учун устама ҳақ 1020 % атрофида бўлиши лозимлиги махсус белгиланган бўлиб, нарх-наводаги ушбу меъёр марказий ҳукумат ва қозилар томонидан назорат остига олинган⁵.

Хива хонлигида пул маблағларини муайян турдаги мулк сотиб олиш шarti билан вақф қилиш анъанаси ҳам мавжуд бўлган. Бу ҳолат вақф ҳукукида

¹ Oreshkova S.F. [About usurious credit in the Ottoman Empire at the beginning of the 17th century.] *Blizhniĭ i Sredniĭ Vostok. Tovarno-denezhnye otnosheniĭa pri feodalizme* [Near and Middle East. Commodity-money relations under feudalism.]. Moscow, 1980, p. 176. (In Russian); Çizakça M. Cash waqfs of Bursa, 1555-1823. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*. Vol. 38, No. 3 (1995), pp. 330-332; Karatas H. The Cash Waqfs Debate of 1545-1548: Anatomy of a Legal Debate at the Age of Suleyman the Lawgiver. *Insan ve Toplum*. No. 1, 2010, pp. 51.

² Geidarov M.Kh. [About the role and features of usury in Azerbaijan and adjacent countries of the Muslim East in the XIII-XVII centuries]. *Blizhniĭ i Sredniĭ Vostok. Tovarno-denezhnye otnosheniĭa pri feodalizme* [Near and Middle East. Commodity-money relations under feudalism.]. Moscow, 1980, p. 51. (In Russian).

³ Çizakça M. Cash waqfs of Bursa, 1555-1823. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*. Vol. 38, No. 3 (1995), p. 332.

⁴ Shaikh Muhammad Sadiq Muhammad Ūsuf. *Kifoia* (Enough). Tashkent., "Hilol-Nashr" Publ., 2015, vol. 3, p. 66.

⁵ Oreshkova S.F. [About usurious credit in the Ottoman Empire at the beginning of the 17th century.] *Blizhniĭ i Sredniĭ Vostok. Tovarno-denezhnye otnosheniĭa pri feodalizme* [Near and Middle East. Commodity-money relations under feudalism.]. Moscow, 1980, p. 176. (In Russian).

истибдол (*istibdāl*) деб аталувчи махсус амалиётнинг умумий хусусиятларини намоён этади¹. Истибдол бир турдаги мулкни бошқасига алмаштиришни кўзда тутлади. Вақф мулки жиддий зиён кўрган ёки тиклаб бўлмайдиган ҳолатга келган тақдирда, Шофеъий мазҳабидан ташқари қолган учта фикҳий йўналишларга биноан бундай вақф мулкларини муқобилига алмаштириш ёки уларни сотиш натижасида олинган маблағдан янги вақф мулклари таъсис этишга рухсат этилади. Моликия мазҳабида мазкур амалиётдан фақатгина кўчар мулк вақфларида фойдаланилади. Ҳанбалияда эса вақф мулки ўз мақсадига хизмат қила олмайдиган даражада зарарланган ёки хароб бўлган ҳолатдагина истибдолдан фойдаланиш мумкин². Ҳанафия мазҳабига кўра эса вақф мулкнинг йўқолиш хавфидан қатъий назар истибдол вақф учун кўпроқ фойда келтирса, бу услубни қўллашга ижозат берилади³. Истибдол қози рухсати ва тасдиғи билангина амалга ошади. Мазкур амалиёт натижасида собиқ мулкнинг вақф мақоми йўқолади.

Истибдол амалиёти назарда тутилган Хива вақфномаларида вақф этилган пул маблағларига асосан икки ҳолатнинг биридан фойдаланиш орқали кўчмас мулкнинг муайян турини сотиб олиш амалда бўлгани кузатилади. Биринчи ҳолат нисбатан кенг тарқалган бўлиб, унга кўра вақф этилган пул маблағи муқобил мулк тури топилиб, харид қилингунига қадар сақланиб туради. Масалан, Абдуллоҳ маҳрам томонидан 1897/1297 йилда Муҳаммаднийёз девонбеги мадрасаси фойдасига 2 қитъа ер ва 200 *тилло* вақф қилингани мадраса вақфномасида қайд этилади. Воқиф мазкур пул вақфидан ижара орқали даромад олишга кўрсатма бериш билан бирга қуйидаги қўшимча шартни белгилайди: «*Мутавалли вақф хайриятига назар қилсин, агар ер олмоқ вақфга аслаҳ ва анфаъ бўлса ҳамда мувофиқи хушҳосил ер топилса, ушбу 200 тиллога покиза ер олиб мавқуфот-и мазкурот қаторига дохил қилсин*»⁴. Ушбу тартиб доирасида мутавалли кейинчалик Бешариқ ва Хивада жойлашган жами 26 таноб ерни сотиб олиб муассаса вақф мулклари таркибига киритади.

Иккинчи ҳолатда эса вақф этилган пул маблағи дастлаб ижара ёки музораба орқали даромад келтиради ва муайян қийматга етгач унинг ҳисобидан янги вақф мулки таъсис этилади. Хусусан, уста Муҳаммадкарим мазори вақф хўжалиги фаолиятида ана шундай вазият акс этади. Дастлаб вақф этилган 150 тилло 7 йил ўтгач фойдаси билан жами 250 тиллога етади ва ушбу пул маблағи ҳисобидан 5 бўлак ер вақфга айлантирилади⁵. Бошқа бир вақфномада пул

¹ «Истибдол» арабча сўз бўлиб, «алмаштириш», «айирбошлаш» маъноларини билдиради.

² The Encyclopaedia of Islam. Vol. 11. Brill, 2004, pp. 62-63.

³ Hoexter M. Endowments, rulers and community: Waqf al Haramayn in Ottoman Algiers. Leiden-Boston-Koln: Brill. 1998, p. 142.

⁴ Khiva davlat "Ichon-kal" a" tarikhii-me" morii muzei quriqkhonasi (Khiva State Historical and Architectural Museum-Reserve "Ichon-kala"), GKhmZ KP 1305.

⁵ Uzbekiston millii arkhivi (National Archive of Uzbekistan), I-323-fond, 1-rükhlat, 588-iighmazhild.

вақфи маблағлари ижара асосида кўпайиб 50 тиллони ташкил этгач шоли дўкони сотиб олингани келтирилган¹. Бу эса вақф қилинган пуллар ҳисобидан нафақат зироат ерлари, балки кўчмас мулкнинг бошқа турлари ҳам таъсис этилганини намоён қилади.

Ўз навбатида, мутавалли вақф мулклари бошқарувчиси сифатида гарчи вақфномада бошқа мулк турига алмаштириш тартиби акс этмаган тақдирда ҳам мазкур истибдол амалиётидан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган. Жумладан, 1274/1858 йилда Аваз Муҳаммад 10 тиллони Авазниёз девонбеги масжиди фойдасига вақф қилиб, ушбу мулкдан ижара тартибида олинадиган даромад имом ва мактабдор ўртасида тақсимланиши лозимлигини белгилайди. Бирок 1279/1863 йилга келиб, муассаса мутаваллиси Бурҳониддин Махзум Аваз Муҳаммад томонидан вақф этилган ушбу маблағга ер сотиб олгани маълум бўлади. Ўз навбатида, истибдол тариқасида янги мулк таъсис этилганда ушбу мулкдан фойдаланиш тартибини аниқлаш ҳам муҳим масала ҳисобланади. Шариатга мувофиқ воқифнинг собиқ мулкка нисбатан ўрнатган барча талаблари истибдол орқали вақфга айланган янги мулкка ўтади². Айни ушбу ҳуқуқий тартибнинг амалий ифодаси Авазниёз девонбеги масжиди вақфномасида акс этади. Мутавалли Бурҳониддин Махзум 10 тилло бўйича воқиф ўрнатган даромад тақсимооти тартибини харид қилинган янги зироат ерига ҳам татбиқ этгани ҳолда вақф ҳужжати раъслайди.

Хулоса ўрнида шуни қайд этиш лозимки, аксарият фикҳий мазҳаб асосчилари ва намоёндаларининг пул вақфини таъсис этилиши шариатга зид эканлиги ҳақидаги фикрларига қарамай мусулмон ўлкаларида мазкур амалиётдан XV аср 2-ярмидан бошлаб фойдаланила бошланди. XVI асрдан эътиборан эса Усмонийлар империясида пул вақфининг жоизлиги ҳақида махсус фатво қабул қилинди. Натижада мазкур турдаги мулкни вақф қилиш ва ундан даромад олиш жараёни оммалашиб борди. Эътиборли жиҳати, Хоразмда умумий мулк турлари кесимида пулни вақф сифатида таъсис этиш сезиларли даражада XIX аср 2-ярмидан бошлаб ортиб борди. Пул вақфи билан боғлиқ вақфномаларда гарчи мазкур вақф мулки туридан ижара ва музораба амалиётларидан фойдаланган ҳолда даромад олиш мумкинлиги қайд этилган бўлса-да, бироқ хонликда ижара тартибининг анча хавфсиз эканлиги эътиборидан пул вақфи асосан ушбу амалиёт орқали даромад келтирган эди.

¹ Ўзбекистон миллий архиви (National Archive of Uzbekistan), I-323-fond, 1-rўkhat, 1362/2-iighmazhild.

² Joseph S. Islamic Law on Peasant Usufruct in Ottoman Syria. 17th to Early 19th Century. Studies in Islamic Law and Society. Volume 35. Brill. Leiden, Boston. 2012, p. 97.